

valóság

A TARTALOMBÓL

Kránitz Mariann:
A korrupcióról egy kicsit másként

Leveleki Magdolna:
A kisvállalkozások piaci kapcsolatai

Diczházi Bertalan:
A gazdasági növekedés szektorai

Harza Lajos-Balogh Ádám:
Vagyonvesztés a mezőgazdaságban

Kosáry Domokos:
Magyarország és Európa 1848-ban

Hermann Róbert:
Magyar haditervek és hadászati
elképzelések 1848–49-ben

Kovács István:
A Hoszowski fivérek

Závodszy Géza:
Töprengések a forradalomról

Külföldi folyóiratokból

98

5

A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében

Elképzelhetetlen, hogy egyetlen kutató ismerje a különféle korokra vonatkozó valamennyi történeti jellegű kutatás eredményét egy olyan ország vagy terület esetében, ahol az ókortól kezdve rengeteg forrásból részletesen feltárható a történeti múlt. Különösen akkor lehetetlen ez, ha a nemzetté válás kezdetétől folyamatosan feltárják, nyilvántartják, kiadják és feldolgozzák ezeket a forrásokat. A Kárpát-medence közép- és kora újkori művelődéstörténete, sajnos, nem tartozik azon történeti diszciplínák sorába, amelyeknek a kutatói források tömegének a számbavétele után írhatnák meg átfogó jellegű tanulmányaikat, összefoglaló monográfiáikat. A kevés forrássanyag megismerése is nehezen megy, s a rendelkezésre álló feldolgozásokat, korszakmonográfiákat nem csupán azért kell állandóan újraírni, hogy a tudományág új vizsgálati szempontjai is érvényesülhessenek a jól dokumentált anyagban, hanem azért is, mert napról napra lényegbevágó, a már elfogadott történetet megváltoztató források kerülnek elő.

A forrásszegénység ugyanakkor előnyökkel is járhat. A szakember így kénytelen az alap kutatás szintjén megismerni más történeti diszciplínákat is ahhoz, hogy saját szűkebb témájában előbbre tudjon lépni, s így a szemléletében nyitottabb tud maradni.

A Kárpát-medence művelődéstörténetének, azon belül az írásbeliség, a könyv, a könyvtárak és az olvasás történetének kutatói sohasem tudtak intézményt teremteni, hogy kutatásaikat összefogják, mindig a történelem, az utóbbi évtizedekben főképp az irodalomtörténet holdudvarában tevékenykedtek. Meggyőződésem, hogy minden országban a nemzeti és tudományos könyvtáraknak kellene a könyves szakma történetének kutatóhelyeiként működniük, de tudomásul kell vennem, hogy ez az álláspont korszerűtlen. Nem elvileg, hanem gyakorlatilag az. A kutatói feladatok intézményszerű elvégzésétől ugyanis a könyvtárak nem azért zárkoznak el Magyarországon és külföldön egyaránt, mert az információ forgalmazását (a beszerzést és a feldolgozást) kizárólagos feladatuknak tekintik, hanem mert sem nálunk, sem más országokban nem kérdezik meg őket, hogy el akarják-e látni ezt a feladatot, s gazdasági eszközökkel megszabják a feladataik körét.

A Kárpát-medence Mohács utáni két évszázadának olvasmánytörténetében a kutatás csak akkor vett lendületet, amikor az irodalomtörténészek felismerték, hogy a kevés irodalmi vagy egyszerűen magyar nyelvű szövegmű emlékeztetéséhez elengedhetetlen tudni, miképp fogadták a korszak szellemi áramlatait a Kárpát-medencében. Azok az olvasmánytörténeti kutatások, amelyek Szegeden 1979-ben Klanczay Tibor támogató kezdeményezésére Keserű Bálint vezetésével indultak, elsősorban az európai szellemi áramlatok befogadástörténetét akarták e tudományág nézőpontjából dokumentálni és bemutatni. Ez a munka azonban nem előzmények nélkül kezdődött meg, s azok, akik az alap kutatást előkészítették, valamint azok, akik részt vettek, illetve részt vesznek e munkában, a könyvtörténeti kutatások szerves egységében gondolkodtak.

A magyar könyv- és könyvtártörténet kutatóinak sorában nagy nevekkel találkozhatunk: történészekkel, a jog- és az irodalomtörténet-írás nagyjaival (Szabó Károly,

Dézsai Lajos, Csontos János, Ábel Jenő, Gárdonyi Albert, Iványi Béla stb.). A második világháború utáni nagy szintézissorozatban jórészt az ő munkájukra támaszkodva foglalta össze kutatásait a máig használt monográfiákban Fitz József és Gulyás Pál.¹ Kovács Máté szerkesztésében 1963-ban jelent meg a *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* című kézikönyv, Szelle Béla kiváló bibliográfiájával.²

A hatvanas évektől a kutatások szervezettebbé váltak, alapos rendszerezőmunka kezdődött, s új szempontok kerültek a kutatási irányok céljainak megfogalmazásába. A legnagyserűbb eredményekkel vitathatatlanul a magyarországi könyvkiadás történetének kutatása dicsekedhet. A *Régi magyarországi nyomtatványok* már megjelent kötetait sajnálatos módon nem hasznosították eléggé a művelődéstörténet kutatói.³ Pedig Péter Katalin átfogó elemzése, sokat vitatott hipotézise a XVI. és a XVII. századi magyarországi művelődés jellegének változásáról csak egyetlen példa az elemzési szempontok közül.⁴ A mű olyan kézikönyv, amelyet egy gazdag nyomdatermésű országban (például Németországban, Franciaországban vagy Olaszországban) lehetetlen megalkotni. A *Régi magyarországi nyomtatványok* ugyanis retrospektív nemzeti bibliográfia, könyvtörténet, könyves művelődéstörténet és szakirodalmi bibliográfia is egyben. Hamarosan megalakult a Fragmenta Codicum munkacsoport (Mezey László, majd Vizkelety András irányításával), s könyvsorozat kiadásába kezdett,⁵ Csapodi Csaba és felesége, Gárdonyi Klára kodikológiai kutatásai, rendszerező kiadványai⁶ pedig új alapokra helyezték a Mohács előtti magyarországi könyvtörténetet. Némelyik könyvtárban a régi állomány katalogizálása mellett igyekeztek feltárni a gyűjtemények történetét.⁷

A sok új eredményt hozó nyomdászattörténeti kutatás (Borsa Gedeon, Ecsedy Judit, Holl Béla, Pavercsik Ilona és mások) számos, a nyomtatott könyv kézírásos bejegyzéseit közlő, Magyarországon és Szlovákiában megjelenő tanulmány, katalógus, valamint az alábbiakban ismertetendő, a könyv- és olvasmánytörténet levéltári forrásait feltáró munka dacára az 1987-ben megjelent *Magyar könyvtártörténet*⁸ alig lép túl mindazon, amit már 1960 körül is ismertek, s Kókay Györgynek a könyvkereskedelem magyarországi történetét összefoglaló munkája⁹ is megmarad Gulyás Pál egykori eredményeinél. A Mohács előtti korszak könyvkultúrájáról több tanulmányt írtak, mint az azt követő két évszázadról, noha az utóbbi korszak forrásanyaga hasonlíthatatlanul gazdagabb. Az az aránytalanság, amelyet Szelle Béla bibliográfiája is tükröz, megmaradt az 1987-ban megjelent *Magyar könyvtártörténetben* is, ráadásul ez a mű egyetlen olyan kérdéssel sem foglalkozik, amelyet a hetvenes-nyolcvanas években számos tanulmány tisztázott.

Jakó Zsigmondnak a Kelemen Lajos- emlékkönyvben megjelent írása (*Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*)¹⁰ az olvasmány- és könyvtártörténeti kutatások programirátának tekinthető, még akkor is, ha a mindennapi életről az ő írását megelőzően is jelentek meg fontos munkák (gondoljunk például Radvánszky Béla könyveire). Jakó professzor azonban amellet, hogy a könyvtárat belehelyezte a polgári lakásba, s a magánkönyvtárat úgy tekintette, mint a tulajdonos gondolkodásának tükrét, egyetemi szemináriumain programot indított a ma is fellelhető régi könyvek kézírásos bejegyzéseinek kutatására. Ennek eredménye lett azután Dankanits Ádám kis könyve, a *XVI. századi olvasmányok*,¹¹ Jakó Klára összefoglalása az első kolozsvári egyetemi könyvtárról,¹² Sipos Gábor kismonográfiája a kolozsvári Református Kollégium XVII. századi történetéről¹³ és részben Jakó Zsigmond tanulmánygyűjteménye, az *Írás, könyv, értelmiség* is.¹⁴ Velük párhuzamosan Gustav Gundisch a százsz könyvtárak régi anyagát dolgozta fel, s tanulmányaiban rekonstruálta

Lukas Unglerus, Damasius Dürr, Albert Huet, Matthias Schiffbaumer és a nagyszobori Oltard család könyvtárát.¹⁵

Keserű Bálint, mint a Jakó-émlékkönyvbe írt tanulmánya végén megírja, Erdélyben volt a Kelemen-émlékkönyv összeállításakor. Az ő szavaival: „Egész pályámat meghatározta az az útravaló, amivel engem ők Herepei Jánoshoz és szegedi fiatal kollégáimhoz, diákjaimhoz küldtek a kora újkori Erdély művelődésének európai kitekintésű, de mindég szigorúan az itthoni szövegekből kiinduló föltárására.”¹⁶ Számos kutatási programot indított el, s ezeket kezdetben ő irányította, majd átadta a tanítványainak, többek között nekem is. A Kárpát-medence kora újkori olvasmányai című program 1979-ben indult Szegeden, nem csupán ottani munkatársakkal. A régi magyar irodalom és művelődés szakembereinek példás együttműködése kellett ahhoz, hogy az olvasmánytörténet kutatásában immár hagyományos és újabban kialakított képről beszélhetünk.

Az elmúlt csaknem két évtized, amelyet levél- és kéziratári kutatásokkal töltöttünk, statisztikailag is tetszetős eredményt hozott. Ma már majdnem kétezer olyan dokumentumot ismerünk, amely a kutatott két évszázadból maradt ránk, s egy-egy tulajdonosnak legalább öt könyvét tételelesen megemlíti (mi ezt a feljegyzést könyvjegyzéknek nevezzük). A Mohács utáni két évszázad könyvtár- és olvasmánytörténetének forrásai tehát elsősorban levél- és kéziratári dokumentumok.¹⁷ A mai Magyarország területén levő, 1750 előtt nyomtatott könyvanyag nagyobbik hányada 1750 után került az országba, így a possessorbejegyzések és a margináliák kutatása csak a levéltári dokumentumok tanulságait kiegészítő forrásanyag lehet. A határon túli könyvtárak régi anyagának kutatása e szempontból sokkal fontosabb, ezt az eddigi kutatómunka eredményei is bizonyítják.

A korszak könyves kultúrájának bemutatásakor célszerűbb a pusztán könyvtártörténeti szempontok helyett a jóval összetettebb olvasmánytörténet nézőpontját választani, hiszen a könyvtáráépítéset, a könyvtári berendezések, a könyvtári visszakereshetőség (raktári jelzetek) és a könyvtárakról való gondolkodás történetén kívül az olvasmánytörténet a könyvtártörténet valamennyi kérdésére választ tud adni.

Ki kell emelni azt a tényt, hogy az olvasmánytörténeti források nem jegyzékszerű forrásainak szervezett kutatása csak a közelmúltban kezdődött, s még nem áll rendelkezésre elégséges adat az általános tanulságok összegzésére. A jegyzékszerű források tekintetében a reprezentatív minta már elérhető. Amikor megfogalmazzuk statisztikai elemzésük tanulságait, figyelembe kell venni a dokumentumok keletkezésének körülményeit. A számunkra legfőbb forrástípust¹⁸ jelentő hagyatéki leltárak olvasmánytörténeti szempontból más-más forrásértékűek, ha az elhunyt szociális helyzete szerint vizsgáljuk őket, vagy éppen a használati írás különböző szintjén álló magyar vagy német polgári környezetben keletkeztek. Ugyanilyen különbségek vannak a történelmi Magyarország egyes területei között is. A statisztikai elemzés szerint a XVI–XVII. században a német lutheránus polgárság műveltsége mellett eltört minden más társadalmi réteg vagy etnikai csoport erudíciója.”¹⁹ Az olvasmánytörténet virágkora a XVII. század második-harmadik harmada volt, utána látványos visszaesés következett. Valójában arról van szó, hogy a jelzett időben a legtöbb német városból szerencsére ránk maradtak a hagyatéki leltárak levéltári sorozatai, a városok adminisztratív szokásai szerint a polgári környezetben valóban nagy értéknek számító könyvek fontos helyet kaptak az ingó javak összeírásában. A könyveknek az egyéb javakhoz viszonyított értékvesztése azonban (az összvagyonnak kisebb hányadát tették ki) a XVIII. század elejétől polgári körökben is eltüntette az összeírások-

ból a tételes könyvjegyzékeket, az inventárium csupán a könyvek becsült számát és értékét jelezte. A magyar városok adminisztrációja más szokásokat követett, így a hagyatéki inventáriumok már a XVI–XVII. században is felületesebbek, összegzőbbek voltak, mint a német polgári közösségekben. A nemesi, főnemesi javak összeírása az olvasmánytörténet szempontjából csak kivételes esetekben értékelhető forrás.

A XVI–XVII. századi Kárpát-medencében az alfabetizáció a társadalomnak csupán kis hányadát érintette,²⁰ s az olvasni tudó lakosság kénytelen volt nélkülözni szinte a teljes könyvkereskedelmi intézményhálózatot. Néhány vándor könyvkereskedő, könyvkötő és könyvterjesztéssel is foglalkozó nyomdász mellett nem könyvre szakosodott kereskedők, utazó követek, politikusok, de legfőképpen a peregrinatio academica intézménye keretében külföldön felsőfokú műveltséget szerző diákok választották ki az országba érkező könyveket. Általánosságban tehát megállapítható, hogy a Kárpát-medence kora újkori könyvtárainak túlnyomó többsége nem a tulajdonos saját olvasmányízlése alapján alakult ki, hanem a könyvkiadó és az olvasó közé egy harmadik réteg került. Ennek ellenére a meglevő dokumentumokat a könyvtárlajdonosok olvasmányműveltségét jól tükröző forrásoknak tarthatjuk. Az esetek túlnyomó többségében azt is elmondhatjuk, hogy a magánkönyvtárak jegyzékei valóban az olvasott könyvek jegyzékei is: számszerűleg általában könnyen elolvasható könyvmennyiségről van szó, s a könyvek drága volta valószínűtlenné teszi, hogy létezett akkoriban presztízsönyvgyűjtés. A XVIII. század közepe táján Magyarországon is megjelent a kincsképzés eszközeként való könyvgyűjtés, de a XVI–XVII. században ilyesmi még nem fordult elő.²¹ Azokban az esetekben, amikor a könyvösszeírás a család több nemzedékének gyűjteményét regisztrálja, el tudjuk különíteni a család egyes tagjainak életében beszerzett könyveket.

A könyvbeszerzés lehetőségeinek szűkös volta, valamint a könyvnek a lakosság vásárlóerejéhez viszonyított drágasága különösen fontossá tette azokat az intézményi könyvtárakat, amelyek abban a korszakban viszonylag nyilvánosak voltak.

A nyilvános vagy közösségi használatú könyvtárak története lényeges kérdés, de csak az utóbbi időkben feltárt forrásanyag irányította rá a figyelmet. A hagyományos könyvtártörténet Klimó György pécsi püspök nevéhez köti a jelenség magyarországi megjelenését, jelezve a megkésettséget az európai fejlődéshez képest. Ez a kép azonban tényszerűen nem igaz, szemléletében pedig védhetetlen.²² A Kárpát-medencében a könyvtárak közösségi használatának nagy hagyományai voltak már a XVIII. század közepe előtt is, több tekintetben nagyobbak, mint Nyugat-Európában. Ez, persze, nem fejlettségünkkel, sokkal inkább a magánkönyvtárak kialakításának nehezségeivel függött össze.

Itáliában, Franciaországban és Németországban, de általában Nyugat-Európában a közösségi használatú könyvtárak kialakulása kettős gyökerű. Egyrészt a nagy humanisták egy ókorig visszanyúló hagyomány szerint saját magángyűjteményüket tették részben már életükben nyilvánossá, szűkebb környezetük számára használhatóvá, haláluk után pedig bibliotékájuk lett az alapja egy-egy máig működő intézmény könyvkincsének. A legrégebbi példák a XV. századból említhetők: Lorenzo Medici firenzei „nyilvános könyvtára” is részben ilyen, de megemlíthetjük Beatus Rhenanus vagy Johannes Trithemius és még sokak nevét. A közösségi könyvtárak kialakulásának a reformáció programja adott lendületet. A XVI. század közepétől folyamatosan jöttek létre városi könyvtárak, nagyrészt az egykor a városokban élő szerzetesi közösségek gyűjteményeire alapozva.

A Kárpát-medencében e tekintetben nem volt megkésettség. Már 1535-ben Kősze-

gen a város közös használatára („zur gemeinen Nutz”) írták össze a plébánia könyveit, az 1570-es években Selmechányán publica librariát említettek a források, az abból szelektált könyvek jegyzékével, Brassóban pedig a gimnáziumi könyvtárnak hasonló funkciója is volt. A XVII. századból a városi tanácsok könyvtárai mellett ismét egy bibliotheca publica áll előttünk a katalógusával, ezúttal Kassán.²³ Meg kell említeni azt is, hogy a humanista könyvtárak közösségi használata sem teljesen nyom nélküli abban a korban. Azt, hogy Hans Dernschwam beszercebányai könyvtára nyitva állt a barátai előtt, több hiány bizonyítja az 1575-ös katalógusban a kölcsönkért, de vissza nem adott könyvekről. Zsámboky János bécsi könyvtárának darabjait is részben kikölcsönözték magyarországi és más országokból való barátai, az Erdélyben élő Giovanni Michele Bruti pedig könyveinek egy részét Gyulafehérvárott hagyta.²⁴

Úgy látszik tehát, hogy a könyvtárak, akárcsak Nyugat-Európában, a korabeli Magyarországon is közösségi használatúvá váltak. Mindenképpen említésre érdemes az a bejegyzéstípus, amelyet Németújváron, Sopronban és Kolozsvárott is láttunk: „Ex libris (xy-é) et amicorum (vagy sociorum) eius”. Beythe István, Christoph Lackner vagy Bethlen Miklós könyvei közül több ilyen bejegyzést őrzött, jelezve, hogy nem csupán a külföldi egyetemeken tanuló magyar diákok vásároltak közösen könyveket (lásd a wittenbergi magyar bursa könyvtárát),²⁵ hanem a beszerzés lehetőségének korlátozottsága, az anyagi eszközök hiánya vagy éppen a közös használati szándék itthon is rákényszerítette az embereket a közös birtoklásra és használatra.

A közösségi használatú könyvtárak történetéről szóló tanulmányokban még sehol sem találkoztunk azzal, hogy bármely főúri udvari könyvtár történetét ilyen szempontból tárgyalják. Magától értetődik, persze, hogy egy-egy udvari könyvtárat a családi nevelő, az udvari nemes vagy alkalmazott különféle módon használhatott. Wolfenbüttelben például a XVII. század utolsó harmadától kölcsönzőfüzetet vezettek, s még a könyvtárosnak és a családtagoknak, sőt a családfőnek is be kellett írnia, ha elvitt valamit a könyvtárból. Az sem valószínű, hogy a nyugat-európai főnemesség minden tagja maga válogatta össze azokat a könyveket, amelyeket udvari gyűjteményébe szánt. Mégis számos különbség van a nyugat-európai és a magyarországi udvari gyűjtemények között.

Többször említettük már a magyarországi könyvkereskedelem fejletlenségét, a könyvpiac teljes hiányát a Kárpát-medencében. A viszonylag szerény hazai könyvtermés bizonyos darabjai ráadásul nagyon csekély mértékben fordulnak elő a könyvjegyzékekben. A főúri udvari könyvtár tehát részben örökséggel, az új nemzedék valamely tagjának külföldi utazása során, s elsősorban utazó megbízottak (tisztartók, kereskedők stb.) vagy alumnusok révén gyarapodott. A tartalmi heterogenitása részben innen adódik. Megfigyelhető az is, hogy ezek a könyvtárak igencsak a teológia felé orientálódtak. Tartalmi modernizálódásuk, világiasodásuk a XVII–XVIII. század fordulóján kezdődött, a magyarországi és az erdélyi könyvtárakban eltérő mértékben.²⁶ Annak, hogy egy magyarországi főnemes nem pusztán a saját kedvtelésére alakította könyvgyűjteményét, az eddig említett okai eltörpülnek amellet, hogy a családok udvaraikat ha nem is valamiféle korabeli udvarteória alapján, de mindenképpen tudatosan alakították ki: a családnak az udvar környezetében élő tudósok, tanárok, lelkészek és diákok számára részlegesen nyilvánossá tett könyvtára segített a felvállalt egyházszervezői, iskola-, illetve alumnium-fenntartói munkában. Szükség is volt erre, hiszen a királyi udvar helyett a művelődés szervezésében tudatosan részt vevő familiák Magyarországon Mohács után, Erdélyben pedig a fejedelmi udvar és a gyűjtemények elpusztítását követően e szerep vállalására rá voltak kényszerítve. Ez,

persze, nem azt jelenti, hogy a nagyobb főúri udvarok könyvtárának anyaga tartalmilag ne volna eltérő, vagy azt, hogy a könyvgyűjteményt alapító, illetve fenntartó főnemes ízlése teljességgel mellőzve lett volna. A XVI–XVII. századból azonban nem tudunk olyan magánkönyvtárat említeni, amely a XVIII. században már általánossá váló reprezentatív funkciót kapott volna egy-egy udvarházban vagy kastélyban. Még akkor sem, ha ismerünk példákat arra, hogy a könyvtárterem szép, harmonikus bútorzatot kapott, a könyveket egységes stílusban kötötték, s valamennyit super ex librisszel is megjelölték. Ezenkívül egy-egy könyvtárrendezés alkalmával már szakembert alkalmaztak, s a gyűjteményen belüli tartalmi egységek (szakrend) mellett a magánkönyvtárakban is akadtak raktári jelzetek és „állománykatalógus”.

Természetesnek mondható, hogy e főúri könyvtárak kialakulásának és működésének történetéről csak levéltári források és elbeszélő történeti munkák tájékoztatnak bennünket. Sajnálatos módon azonban a gyűjtemények könyvanyagáról is nagyobb-részt csak az akkoriban összeállított jegyzékek, néha katalógusok alapján alkothattunk képet. A fennmaradt könyvanyag azonban a töredékessége ellenére is szolgál tanulságokkal. A possessorbejegyzések alapján rekonstruált könyvtár biztos információkat ad arról, hogy mely városok mely kiadótól származott a könyv, a főúri tulajdonos előtt kié volt a kötet, s milyen úton került hozzá. Megtudjuk belőle, hogy a tulajdonos a possessorbejegyzés mellett használt-e ex librist vagy super ex librist, s a margójegyzetek tájékoztatnak olvasási szokásairól is.

Általában feltűnő, hogy a nyugat-európai könyvgyűjteményekben fennmaradt kóteteket kevésbé firkálták össze, s kevesebb possessorbejegyzés őrződött meg bennük, mint az Európa peremvidégein fellelhető könyvekben. Ez azonban pusztán benyomás, módszeres kutatásra ez ügyben tudommal sohasem került sor. A Kárpát-medencében hozzáférhető könyvállományt tekintve megalapozottabban nyilatkozhattunk arról a jelenségről, hogy a XVI–XVII. században már az e területen levő állomány darabjaiban több és gyakoribb kéziratos bejegyzést találunk, mint a XVIII. századból ránk maradtakban. Ehhez járul az a megfigyelés, hogy ha összevetjük az Esterházy Pál könyvtárából ma ismert kóteteket a kortárs erdélyi arisztokrácia (Teleki, a Bethlen család) bibliotékáinak kézbe vehető darabjaival, akkor hasonlókat mondhatunk: az Erdélyben fennmaradt kótetek több tulajdonosról és több használatról tanúskodnak.

Ha az utóbbi jelenség – tehát az erdélyi, illetve a nyugat-magyarországi arisztokrácia könyvgyűjtési szokásai közötti különbség – okainak feltárására vállalkozunk, akkor első lépésként mindenképpen a főúri udvarok művelődésszervező funkciójának változásaira kell utalnunk. A XVI. században, az 1526-ban megszűnt budai királyi udvar szerepét felvállaló főúri udvarok sora (a Nádasdy, a Batthyány, a Perényi, az ecsedi Báthory, a Thurzó család stb.) vált a humanista műveltség műhelyévé és az új egyházak fő patrónusává. Központi feladatuk volt, hogy a felekezetek számára lelkészeket és tanárokat képezzenek, külföldi egyetemekre küldjék, majd hazatértük után aktívan támogassák őket. Ez a funkció még a XVI–XVII. század fordulóján, sőt, sok esetben a XVII. században is fennmaradt. A XVI. század folyamán az erdélyi fejedelmi udvar, amely a XV. századi vajda, az erdélyi püspöki és az Erdélybe költöző királyi udvar maradék erejét egyesítette, sajátos helyzetbe került. Az erdélyi arisztokrata családok anyagi ereje meg sem közelítette a fejedelemségét, így a fejedelem vallása és az udvar művelődési törekvései sok tekintetben meghatározók lettek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy azok az udvarok, amelyek nem a fejedelem vallása szerint éltek, nem léteztek, vagy nem tudtak működni, mindazonáltal nem vol-

tak túl nagy hatással Erdély művelődésére. Gondoljunk például a hadadi Wesselényi-udvarra, ahol a karakteres kálvinista művelődéspolitikát pártoló fejedelmek idején jezsuita atya látta el a papi teendőket, s magyar nyelvre fordítottak katolikus, köztük jezsuita kegyességi munkákat. Az erdélyi központi udvar feldúlása és megszűnése (1658) után több család (az Apafi, a Teleki, a Bethlen familia stb.) vállalta magára lényegében ugyanazt a kultúraszervező szerepet, amely addig elsősorban a fejedelmi központ feladata volt.

A XVII. század elejétől sorra katolizáló magyarországi arisztokraták birtokain kelt életre a katolikus iskolahálózat, s a tanítókat, a gyülekezetek papjait már az egyház szervezte felsőbb iskolákban képezték. Az akkoriban alapított nagyszombati egyetemen kívül a közeli Bécs és Graz nyújtott felsőfokú tanulmányi lehetőségeket, a pápai szemináriumok és a Pazmaneum²⁷ pedig a szegényebbek számára is felcsillantotta a továbbtanulás lehetőségét. A főúri családok gyermekei az udvari nevelés és iskolázás után már nem patrónusaik és a leendő lelkészek (alumnusok) társaságában indultak a külföldi egyetemekre teológiát tanulni, vagy a peregrinatio academica útját járni, hanem olyan tanulmányi úton vettek részt, amelynek során valóban a majdani politikusi, katonai és közigazgatási feladatokra készültek fel. Nyelveket tanultak, megismerkedtek a nyugat-európai udvarok szokásaival, lovagoltak, táncoltak, vívtak, s nem utolsósorban kialakították majdani kapcsolatrendszerüket. Az ifjú Zrínyi Miklós itáliai útján 1636-ban már nem egyetemeket látogatott sorra, ellentétben majdnem kortársával, Bethlen Péterrel, aki az Odera melletti Frankfurtban és Leidenben eredménytelenül küszködött a teológiai és filozófiai ismeretek elsajátításával, s még franciául sem tudott megtanulni. Batthyány Kristóf dél-németországi és itáliai körútja (1657–1658) alig volt több, mint egy művelt, érdeklődő turista utazása, vele csaknem egy időben azonban Bethlen Miklós elsősorban a magasabb műveltség megszerzéséért kelt útra. A század végén, 1699–1700-ban Széchényi Zsigmond Kavaliers-touron vett részt Itáliában, kortársa, Teleki Pál pedig népes teológustársaságban tanult a németországi és a németalföldi egyetemeken.

A török kiűzésével ismét a Habsburgok koronája alá tartozó Magyarországon és Erdélyben a protestáns egyházak az állam erejét maguk mögött tudó katolicizmus nyomása alá kerültek. A protestáns főurak tehát rákényszerültek arra, hogy – egyébként kisebb anyagi erejükkel – többet tegyenek szűkebb környezetük műveltségének, azon belül olvasmányműveltségének ápolásáért, mint magyarországi kortársaik. Birtokközpontjaik udvarfunkciója a XVI–XVII. századi értelmében megmaradt.

Az udvart fenntartó családok a könyvtár kialakításakor figyelembe vették azt a tényt, hogy a környezetükben élő tanárok, papok, a birtokok gazdálkodását irányító és felügyelő személyek, sok esetben jogászok nem tudtak önállóan olyan személyi gyűjteményt létrehozni, amely feladataik ellátásához megfelelő lett volna. Az udvari könyvtár ilyen értelmű részleges nyilvánossága, úgy tetszik, Nyugat-Magyarországon a XVII. század végén, Erdélyben pedig nemzedékekkel később szűnt meg. Ezen nem azt kell érteni, hogy, mondjuk, Esterházy Pálnak a szökökutakkal kapcsolatos vagy éppen hidrográfiai tárgyú könyveit esetenként ne használhatta volna a kastély parkjának kialakítója, de semmilyen jel nem utal arra, hogy akár a fraknoi vagy a kismartonai gyűjteményből, akár Nádasdy Ferenc pottendorfi könyvtárából a család valamelyik falujában szolgáló pap könyveket vett volna kölcsön, mint ahogy az például a gerneszegi Teleki-könyvtár esetében dokumentálható.

A főúri udvar funkcióváltásával, a könyvgyűjtő arisztokrácia kialakulásával egyidejűleg megváltozott a könyvtárak nyelvi összetétele is. E tekintetben szintén nagy kü-

lönbség van a Kárpát-medence régiói között. A hivatalos nyelvként a magyart használó Erdélyben a hazai nyomdatermékek többsége is magyarul jelent meg, a református családoknak pedig a német nyelvvel szemben érthető fenntartásaik voltak. A művelődés hagyományos formáinak – részben kényszerű – megtartása a latin nyelv pozícióit erősítette.

A modernnek mondható arisztokrata-könyvtárakban a német, de elsősorban a francia nyelvű könyvek megjelenése, illetve a XVIII. század közepére már számottevő jelenléte pontosan jelzi azt a tendenciát, hogy ennek a társadalmi rétegnek elsősorban a nyugat-magyarországi tagjai már más műveltségisményt követtek. Eruditív ismeretszerzésük tartalmi aránya is egyértelműen világi irányban tolódott el, s ez a teoretikus felkészülés helyett a várható politikai, közéleti szerepre felkészülő olvasóra vall.

Az utóbbi néhány megjegyzés már jelzi, hogy a közösségi könyvtárak magyarországi története után a könyvanyag nyelvi összetétele az, amellyel kapcsolatban a könyvjegyzékek jelenlegi feldolgozottsági fokán is van mondandónk, s az eltér az eddigi képtől, vagy elkerülte a kutatók figyelmét.

Cikkünk terjedelmi korlátai miatt állításainkat itt csak tézisszerűen tudjuk megfogalmazni.²⁸

1. A Kárpát-medencében a kora újkorban a beszélt nyelvek sokfélesége mellett a használati írás (hivatalos nyelv) az Erdélyi Fejedelemségben a magyar, Magyarországon pedig a latin volt. A szabad királyi városok és a Szász Universitas belső ügyeit az anyanyelvén, németül intézte.

2. A könyvfogyasztás (vásárlás, birtoklás, olvasás) szempontjából a Kárpát-medence olvasmányműveltsége korántsem olyan szegényes, amilyennek a könyvtermelés alapján hihetnénk. A magánkönyvtárról készült jegyzék könyvcímei és az ugyanebben az időszakban a Kárpát-medencében kiadott könyvanyag komplementer halmazt alkot. A külföldi könyvekhez képest olcsóbb hazai kiadványok, elsősorban a magyar, de általában a nem latin nyelvű népszerű olvasmányok, széphistóriák, a napi vallásgyakorlat anyanyelvű darabjai, valamint a naptárak egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán szerepelnek a hagyatéki összeírásokban. Ez értelemszerűen befolyásolja az anyanyelv használatáról alkotott véleményünket.

3. A hatalmas német könyvpiac könnyűszerrel ki tudta elégíteni a térség igényeit, méghozzá technikailag magas színvonalú német nyelvű könyvekkel. Üzletet inkább a magyar, román vagy valamilyen szláv nyelvű könyv jelentett. A német nyelvű olvasmányok aránya ennek ellenére a XVIII. század elejéig nem nőtt érezhetően még a német olvasók körében sem.

4. A magyar nyelvű anyag tematikus megoszlásában a XVI. század végéig dinamikus volt a fejlődés, a magyar nyelvű kiadványok többsége világi tárgyú vagy szépirodalmi mű volt. A XVII. század második harmadában újból teologizálódás kezdődött ebben a kiadványrétegben.

5. A magyarra fordított művek korszerűsége a XVII. század ötvenes éveitől kezdve háttérbe szorult: nem volt szervezett fordítási program, gyakran a XVII. század eleji műveket fordították újra vagy az akkori fordításokat újra kiadták. A fordítások még akkor is elsősorban latin kiadások alapján készültek, amikor a korszerű eszmék Nyugat-Európában már nemzeti nyelveken íródtak. Tehát a fordítási irodalom is szükségképpen az elavultabb nézeteket közvetítette.

6. A XVII. század végén ismét általánossá vált a latin nyelvű művek arányának nö-

vekedése. Emellett bizonyos területeken a régi kiadású (XVI. századi) könyvek száma is gyarapodott.

7. A latin nyelv tehát a Kárpát-medencében az írásbeliség valamennyi területén megőrizte pozícióit, olyannyira, hogy a tudomány koncentrált latin nyelvűsége befolyásolni tudta a korszak európai szellemi áramlatainak recepciótörténetét is, s hozzájárult ahhoz, hogy a XVII. század végére a magyarországi olvasói réteg erudíciója nagyrészt konzervatívva, elavulttá vált.

8. A XVI–XVII. században a magyar és más nemzeti nyelvű szépirodalom, sőt a fordításirodalom jókora része is kéziratban maradt, s így is terjedt. (Ismerünk olyan kéziratot, amelynek háromszázkét XVIII. századi másolata volt ismeretes a század végén.)

JEGYZETEK

- 1 Fitz, J., Kéký, B.: A magyar könyv története. I. Magyar Helikon, Bp., 1959; Gulyás, P.: A könyv sorsa Magyarországon. 1–3. OSZK KMK, Bp., 1961.
- 2 Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig. Szerk.: Kovács, M., Szele, B., Gondolat, Bp., 1963.
- 3 Régi magyarországi nyomtatványok, 1472–1600. Szerk.: Borsa, G., Hervay, F., Holl, B., Kelecsényi, Á. Akadémiai, Bp., 1971. Régi magyarországi nyomtatványok, 1601–1635. Szerk.: Borsa, G., Hervay, F., Holl, B., Fazakas, J., Heltai, J., Kelecsényi, Á., Vásárhelyi, J., Akadémiai, Bp., 1971
- 4 Péter, K.: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában. Történelmi Szemle, 1964, 80–102. I. uő.: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995, 77–97., 238–243. I.
- 5 Mezey, L.: A Fragmenta Codicum szabályzata. Magyar Könyvszemle, 1973, 211–213. I.; uő.: Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása. MTA I. Osztály Közleményei, 1978, 65–90. I.; Scheiber, S.: Héber kódexmaradványok magyarországi kőtestáblákban. Akadémiai, Bp., 1969; Vizkelety, A.: Beschreibenes Verzeichnis der altdutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. 1–2. Akadémiai, Bp., Wiesbaden, 1969, 1973. Fragmenta Codicum in bibliothecis Hungariae. I/1–2. Szerk.: Mezey, L., Bp., 1983, 1988; II. Szerk.: Vizkelety, A., Akadémiai, Bp., 1993; Összefoglalóan a programról: Sarbak, G.: A magyarországi kódextöredékek kutatása. Iskolakultúra, 1997/5.
- 6 Csapodi, Cs.: Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum. Bp., 1985; Csapodi, Cs., Csapodiné Gárdonyi, K.: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III. Budapest, 1988–1994. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat, 23., 31., 33.; Csapodi, Cs.: The Corvinian library. History and stock. Akadémiai, Bp., 1973; más nagy kódexkatalógusok: Bartoniek, E.: Codices manus scripti Latini. I. Budapest, 1940; Radó Polycarpus: Libri liturgici manus scripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Akadémiai, Bp., 1973.
- 7 A katalógusok felsorolásától eltekintünk, lásd a Magyar Könyvszemle (MKSz) éves bibliográfiáit!
- 8 Csapodi, Cs., Tóth, A., Vértesy, M.: Magyar könyvtártörténet. Gondolat, Bp., 1987.
- 9 Kókay, Gy.: A magyarországi könyvkereskedelemlről. Balassi, Bp., 1997.
- 10 Jakó, Zs.: Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához. In: Emlékönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1957, 361–393. I.
- 11 Dankanits, Á.: XVI. századi olvasmányok. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1974.
- 12 Erdélyi könyvesházak. I. Jakó, K.: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1601). Szeged, 1991, 171. I.
- 13 Sipos, G.: A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században. Scriptum, Szeged, 1991, 116. I.
- 14 Jakó, Zs.: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1976.
- 15 Gündisch, G.: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Böhlau, Köln, Bécs, 1987.
- 16 Keserű, B.: „Rajongók” Erdélyben. In: Emlékönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Kovács, A., Sipos, G., Tonk, S., Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1996, 256. I.

- 17 Keserű Bálint programirata. In: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla és gyűjtése. Szerk.: Herner, J., Monok, I., Szeged, 1983, 602-606. l.; Monok, I.: A XVI-XVII. század magyarországi olvasmányai. Csongrád megyei Könyvtáros, 1985/1-2., 15-20., l.; uő.: XVI-XVII. századi olvasmánykultúránk. Magyar Könyvszemle, 1988, 78-82. l.; uő.: A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980-1995. Könyvtári Figyelő, 1996/1., 23-29. l.
- 18 Monok, I.: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526-1720. Forrástípológia, forráskritika, forráskiadás. Szeged, 1993.
- 19 Farkas, G.: A 16-17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle, 1992, 100-121. l.
- 20 A magyarországi írni és olvasni tudás állapotáról két eltérő vélemény: Kristóf, I.: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”. Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. In: Népi kultúra – Népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII. Akadémiai, Bp., 1995, 67-104. l.; Tóth, I. Gy.: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996.
- 21 Monok, I.: Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII-XVIII. század fordulóján. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs, M., Font, Zs., Keserű, G., Ötvös, P. JATE BTK, Szeged, 1997, 401-414. l.
- 22 Monok, I.: „Libri in publica libraria exules schoolastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Tarnai Andor-emlék-könyv. Szerk.: Kecskeméti, G., Universitas Kiadó, Bp., 1996, 181-187. l.
- 23 Farkas Gábor utószava. In: Kassa város olvasmányai, 1562-1731. Szerk.: Gács, H., Farkas G., Keveházi, K., Lázár, I. D., Monok, I., Németh, N., Szeged, 1990, 226. l.; uő.: A 16-17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle, 1992, 100-121. l.
- 24 A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Szerk.: Berlász, J., Keveházi, K., Monok, I., Varga, A., Szeged, 1984, 343. l.; A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Szerk.: Monok, I., Ötvös, P., Varga, A. Szeged, 1992, 281. l.; Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Szerk.: Monok, I., Németh, N., Varga, A. Szeged, 1994, 375. l.
- 25 Gábor, K.-né: A wittenbergi magyar bursa könyvtára 1752-ben. Előkészületben.
- 26 Monok, I.: A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI-XVII. században. Café Babel, 14., 1994/4., 59-68. l.
- 27 Fazekas István fedezte fel a Pazmaneum XVII. századi könyvtárának katalógusát. Előkészületben.
- 28 Monok, I.: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI-XVII. századi Magyarországon. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Kovács, A., Sipos, G., Tonk, S., Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1996, 393-401. l.